

նացնում է առանց այլևայլի¹⁰⁰։ Արտաշեսի մահվամբ Հայաստանը զրկվեց Արտաշեսյան հարստության վերջին զորեղ տիրակալից, ակտիվ և ուժեղ կազմակերպչից, որի մեջ դեռ վառ էին երկրի հզորության ու անկախության ավանդները։

5. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՏԱԴԱ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՅԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Տիգրան Գ-ը գահի վրա։ Այնուհետև կատարվեց երկրորդ ծրագրված քայլը՝ Ատրոպատյան Մարաստանը անջատվեց հայկական պետությունից և այնտեղ թագավոր նշանակվեց Արիոբարզանը՝ մար Արտավազդի որդին։ Երկու նոր թագավորները՝ Տիգրան Գ-ը և Արիոբարզանը, Հռոմում էին ստացել իրենց դաստիարակությունը, մասնավորապես Տիգրանը ուղիղ տասը տարի անց էր կացրել Հռոմում, յուրացրել հռոմեական բարքերը, լատիներեն լեզուն և հռոմեացիների կարծիքով իրենց հլու կամակատարը պիտի լիներ։ Ուստի և հայկական գահի վրա կատարված այս փոփոխությունը Հռոմում դիտվում էր որպես մեծ հաղթանակ, որի կապակցությամբ լավագույն բանաստեղծները՝ Օվիդիոսը, Վերգիլիոսը, Հորացիոսը ներբողներ էին գրում, մեծ քանակությամբ ոսկե ու արծաթե դրամներ էին հատվում՝ համապատասխան պատկերներով ու չրություններով՝ «Հայաստանը նվաճված», «Հայաստանը վերստին նվաճված» («Armenia capta», «Armenia recepta») և այլն¹⁰¹։

Օգոստոսն իր հանրահայտ կտակում այսպես է գրում. «Մեծ Հայքը նրա Արտաշես թագավորի սպանությունից հետո թեև ես կարող էի դարձնել նահանգ, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիների օրինակին՝ այդ թագավորությունը տալ Տիգրանին, որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը»¹⁰²։

«Նախնիների օրինակին հետևելը», իհարկե պատրվակ էր Օգոստոսի համար. դրանով նա քողարկում էր իր քաղաքականության ձախողումը հայկական հարցում։ Ներկայիս պատմաբանները հաճախ լրիվ հավատ են ընծայում Օգոստոսի այն խոսքին, թե նա ինքն է կամավոր կերպով խուսափել Հայաստանը հռոմեական նահանգի վերածելուց, մինչդեռ ցանկության դեպքում կարող էր այդ անել¹⁰³։ Բանն այստեղ ամենևին էլ հռոմեացիների ցանկության բացակայությունը չէր, որը ի դեպ, երբեք զգացնել չէր տվել իրեն Իսպանիայի, Գալլիայի, Բրիտանիայի կամ Փոքր Ասիայի ու Եգիպտոսի գրավման ու նահանգների վերածման պարագաներում։ Բանն այն էր, որ Օգոստոսը լավ էր հասկանում, որ Հայաստանի նկատմամբ այդօրինակ քայլը կլիներ արկածախնդ-

¹⁰⁰ Տե՛ս «Res Gestae Divi Augusti», 25—28։ Dio, LIV, 9, 4—5։ Tacit., Annal., II, 3 և այլն։

¹⁰¹ Տե՛ս Հ. Մաճանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 292։

¹⁰² «Res Gestae», 25—32։ Տե՛ս նաև Հ. Մաճանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 301։

¹⁰³ Հմմտ. CAH, I, էջ 260 և հաջ. (J. G. C. Anderson)։

յական ոչ տևական միջոցառում, որի ընթացքում Հռոմը շատ ավելի ուժեր կվատեն, քան օգուտ կստանար: Եվ խոսքն այստեղ վերաբերում է ոչ միայն պարթևների, կարելի է ասել նույնիսկ՝ ոչ այնքան պարթևների ուժին և հնարավոր միջամտությանը, քանի որ հենց այդ տասնամյակներում, 20 թվականից սկսած, պարթևները առանձնապես շէին հակադրվում Հռոմին, տեղի էին տալիս Օգոստոսի եռանդուն դիվանագիտական ճնշմանը: Վտանգավորը հենց ինքը՝ Հայաստանն էր, նրա ժողովուրդը, նրա ներքին հնարավորությունները, հոռմեացի զավթիչների նկատմամբ նրա տաժած ատելությունը¹⁰⁴:

Ահա այս վերջին գործոններն էին, որոնք կամ կերպարանափոխում էին Հռոմում դաստիարակված և նրա հույսերը մարմնավորող, հայկական գահին նստեցված արտաշեսյան արքայազուհիներին, օտարասերներից դարձնելով հայրենասերներ, կամ կարճ ժամանակից հետո վերջ էին տալիս նրանց իշխանությունը:

Այսպես, Տիգրան Գ-ը, որի իշխանության տասից ավելի տարիների ընթացքում ժավալված իրադարձությունների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել, իր թագավորության վերջին (այսինքն՝ մ. թ. ա. մոտ 10) լքում է հռոմեական կողմնորոշումը և իր հատած դրամների վրա ակսում է պահլավերեն մակագրություններ անել¹⁰⁵: Սրա մահվանից հետո, առանց Հռոմի համաձայնության¹⁰⁶, գահակալում են Տիգրան Դ-ը և նրա քույր էրատոն, Տիգրան Գ-ի զավակները¹⁰⁷:

Տիգրան Դ-ի գահակալությունը: Տիգրան Դ-ի թագավորության շրջանի մասին (մոտ մ. թ. ա. 8-ից մինչև մ. թ. ա. 1 թվականները՝ որոշ ընդմիջմամբ, հավանաբար՝ մ. թ. ա. 5—2 թվականները) քիչ ավելի բան է հայտնի, քան նրա հոր շրջանի մասին: Նա իր թողած դրամների վրա կրում է «արքայից-արքա» տիտղոսը, որը նշանակում է, թե անկախ էր Հռոմից (Հռոմից կախում ունեցող հայոց թագավորները «մեծ թագավոր» տիտղոսն էին կրում)¹⁰⁸:

Հռոմեական պատմիչ Սեքստոս Ռուփոսը նշում է, որ Տիգրան Դ-ի ժամանակ հայերը ավելի հզոր էին, քան պարթևները¹⁰⁹: Անշուշտ, այս վկայությունը որոշակի պատմական հիմք ունի և իրավացի է այն չափով, որ չափով խոսքը վերաբերում է այդ ժամանակներում Հայաստանի և Պարթևստանի՝ Հռոմի ճնշմանը դիմագրավելուն: Մինչդեռ Հայաստանում հոռմեասեր թագավորը ձեռք էր քաշում Հռոմից, իսկ նրա գահակալած որդին արդեն պարզորոշ հակադրվում նրան, պարթևների մոտ հակառակ երևույթներ էին տեղի ունենում:

Հրահատ Դ-ը, Անտոնիոսի լեգեոնների երեմնի հաղթողը, այժմ կորցրել էր իր նախկին դեմքը: 20 թվականին, ինչպես ասվեց, նա՝ ահաբեկված հռոմեական ռազմական ցույցից, Օգոստոսին հանձնեց Կրասսոսի լեգեոնների արձվեկիր զորոշները և գերյալներին: Որպես Օգոստոսի բարեհաճության նշան,

104 Հմմտ. Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 288 և հաջ.:

105 S^h N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 191 և հաջ.:

106 Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 295:

107 Տե՛ս Tacit., Annal., III, 2:

108 Տե՛ս Հ. Մանեդյան, նույն տեղում, էջ 298:

109 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 296:

Հրահատին նվեր է ուղարկվում մի գեղանի իտալուհի՝ Մուսա անունով մի ստրկուհի։ Դժվար է ենթադրել, թե նա հատուկ առաջադրանք չէր ունեցել Օգոստոսի կողմից։ Համենայն դեպս, նրա գործողությունները պարթևական արքունիքում սկզբից մինչև վերջ քայքայիչ բնույթ ունեցան։ Հրահատ Դ-ը ստրկուհուն դարձրեց իր հարճը և երբ նա մի տղա ունեցավ՝ թագուհի դարձրեց։ 10 թվականի մոտերքը Մուսան, որն անսահման ազդեցություն էր ձեռք բերել ամուսնու վրա, հայտնի չէ, թե ինչ փաստարկներով, համոզում է նրան՝ իր ավագ որդիներին՝ նրանց կանանց ու զավակների հետ միասին, ուղարկել Հռոմ։ Այսպիսով նա իր որդու՝ Հրահատակի համար ճանապարհ է հարթում դեպի պարթևական գահը¹¹⁰, Մ. թ. ա. 2 թվականին Մուսան կատարում է իր եզրափակիչ քայլը. թունավորում է ամուսնուն՝ Հրահատ Դ-ին և գահ բարձրացնում Հրահատակին։ Վերջինս սկզբում փորձ է անում ընդլզել Հռոմի դեմ, միանալով Հայաստանին և ետ պահանջելով Հռոմ ուղարկված իր չորս եղբայրներին (անշուշտ, նրանց սպանելու նպատակով, քանի որ նրանք իրական վտանգ էին նրա իշխանության համար)։ Սակայն այդ երկար չի տևում։ Օգոստոսը մեծ բանակ է ուղարկում Արևելք՝ իր որդեգիր Գայոս Կեսարի հրամանատարությամբ և Հրահատակը տեղի է տալիս, հանձն առնելով այլևս չմիջամտել հայկական գործերին։ Մ. թ. 1 թվականին նա այդ հավաստում է Գայոս Կեսարի հետ անձնական հանդիպման ժամանակ՝ Եփրատի կղզիներից մեկի վրա¹¹¹։

Արաաշեսյան հաբտուքյան անկումը։ Մինչ այդ Հայաստանում տեղի էին ունեցել հետևյալ իրադարձությունները։ Օգոստոսը մ. թ. ա. 6 թվականին՝ խիստ անհանգստացած Տիգրան Դ-ի ինքնուրույն քաղաքականությունից, Տիբերիոսին կրկին հանձնարարել էր միջամտել հայկական գործերին։ Վերջինս հրաժարվել էր, բայց հռոմեական բանակը, մի այլ հրամանատարի գլխավորությամբ մոտ 5 թվականին մտել էր Հայաստան և գահընկեց արել Տիգրանին ու էրատոյին։ Հայկական գահը տրվել էր Արտավազդին՝ Տիգրան Դ-ի եղբորը և Արտավազդ Բ-ի որդուն, որը արդեն 25 տարի է, ինչ Հռոմում էր ապրում։ Սա, ըստ երևույթին, իր եղբոր նման ճկուն չգտնվեց և կամ ժամանակ չունեցավ վերակողմնորոշվելու, որովհետև մ. թ. ա. 2 թվականին երկիրն ապրտամբեց և դուրս մղելով հռոմեական դրածոյին, գահը նորից հանձնեց Տիգրան Դ-ին և էրատոյին։ Օգոստոսի հրամանով, — հաղորդում է Տակիտոսը, — թագավոր դրվեց Արտավազդը, որը գահընկեց արվեց ոչ առանց մեր կորստի»¹¹²։

Իսկապես որ հայ ժողովուրդն արդարացնում էր «կամուրջներ չհանդուրժող Արաքսի» մասին գրած Վերգիլիոսի հայտնի տողերը¹¹³։

Հետաքրքրական է, որ իր «կտակի» մեջ Օգոստոսը քար լուծությամբ է անցնում Տիգրան Դ-ի իշխած շուրջ տասը տարիների վրայով, չհիշատակելով ոչ միայն նրա անունը, այլև նրան Արտավազդով փոխարինելու իր անհաջող փորձը։

110 *Strabo*, N. *Debevoise*, A Political History of Parthia, էջ 143 և հաջ.։

111 *Strabo* նույն տեղում, էջ 147 և հաջ.։

112 *Tacit.*, *Annal.*, II, 4։

113 *Strabo* *Vergil.*, *Aen.*, VIII, 726։

Իր վերադարձից քիչ անց, Տիգրան Դ-ը, տեսնելով իր դաշնակից պարթևների զիջողական քաղաքականությունը Հռոմի նկատմամբ, ինքը ևս դիմում է Օգոստոսին, ընծաներ հղելով նրան և խնդրելով հաստատել իր թագավորական տիտղոսը։ Օգոստոսն ընդունում է Տիգրան Դ-ի ընծաները և հանձնարարում նրան՝ գնալ Արևելքի գործերը տնօրինելու ուղարկված Գայոս Կեսարի մոտ¹¹⁴։

Հայտնի է, թե ինչպես կրնթանային տեպքերը, եթե Տիգրանի այցելությունը Գայոս Կեսարին իրականանար։ Սակայն դա տեղի չի ունենում մի նոր արհավիրքի պատճառով, որն այսուհետև հաճախ պիտի վրդովի Հայաստանի հանգիստը՝ լեոնային ցեղերի (ըստ երևույթին կովկասյան լեոնականների) ասպատակության պատճառով։ Հայոց թագավորը ստիպված է լինում գնալ ասպատակիչների դեմ և սպանվում է ռարբարոսների դեմ մղված պատերազմում¹¹⁵։ Էրատոն հրաժարվում է գահից։

Տիգրան Դ-ի մահով շուրջ երկու դար իշխած (մ. թ. ա. 189—մ. թ. 1) Արտաշիսյան հարստությունը վերջանում է։ Այս ժամանակաշրջանը հայ ժողովրդի պատմության ամենանշանակալից փուլերից մեկն է կազմում։

114 ՏՃ՝ 2. Մանեգյան, Քննական տեսություն, հատ., Ա, էջ 297։

115 ՏՃ՝ Dto, LV, 10 a, 5։